

פרק יג

שקיעי ספרדית יהודית בעברית החדשה

1. רקע

קהילות יהודים אחדות חיו בירושלים ובערים טבריה, חברון וצפת במאה התשע-עשרה: ספרדים, אשכנזים ובני עדות המזרח למוצאיהם. עד שנות השבעים של המאה התשע-עשרה נהנו הספרדים בירושלים ממעמד הבכורה הן מבחינת מספרם הן מבחינת מעמדם הפוליטי. שתי לשונות שלטו אז בדיבור בארץ ישראל בכלל ובירושלים בפרט: הערבית המקומית והספרדית היהודית (מכאן ואילך ס"י; נקראה גם לאדינו בפי הדוברים), לשונם של מגורשי ספרד ושל צאצאיהם, שעלו לישראל מרחבי הפזורה, בעיקר מטורקיה ומארצות הבלקן. המגעים בין עדות היהודים – הספרדים, בני עדות המזרח והאשכנזים – הביאו אותם בהכרח להידברות. האשכנזים באותה תקופה אמנם דיברו יידיש בקהילותיהם, אך אימצו את הלשונות האחרות לצורכי תקשורת עם אחיהם הספרדים ועם שכניהם הערבים.¹ עליות של יחידים ושל משפחות במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה הביאו לישראל דוברי לשונות אחרות: יוצאי תימן, ככל, סוריה, בוכארה, פרס, גרוזיה ויוצאי צפון אפריקה – מרוקו, אלג'יריה ותוניסיה. העליות הגדולות מאירופה, שגברו במיוחד החל מן העלייה הראשונה (1882–1903), הביאו דוברי לשונות נוספות: רובם דוברי יידיש וקצתם דוברי לשונות אחרות. בהיעדר מכנה משותף אחר הייתה העברית לגוניה לשון התקשורת הטבעית בין הקהילות בארץ. זאת ועוד. הגישות הציוניות בדבר הקמת בית לאומי ליהודים, התנתקות מן המורשת הכלכלית, הדתית והחברתית של הגלות הממושכת, ויצירת חברה חדשה וטובה יותר, לוו בשינויים בתפיסת הלשון העברית וחיבתה.

הלשון העברית התחילה להתפשט בהדרגה בתחומי ארץ ישראל בסוף המאה התשע-עשרה, אולם רק אחרי העשור הראשון של המאה העשרים קיבלה דחיפה של ממש בזכות

* פרסום ראשון: פעמים 56 (תשנ"ג), עמ' 33–49.

1. על הרקע ההיסטורי ועל התהליכים החברתיים בהתגבשות היישוב בארץ ישראל במאה התשע-עשרה ראו בן-אריה, 1980; בן-צבי, תשכ"ז; ברטל, תשל"ז; גת, תשל"ד; הרצוג, תשמ"ד; קניאל, תשמ"ב; שרעבי, תשמ"ט ואחרים. תיאורי התקופה מיוצגים יפה גם בסיפורת שהתפרסמה בשלהי המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים. עיינו למשל ירושלמי, 1937; יהושע, תשכ"ה–תשכ"ט; הנ"ל, תשל"ז–תשמ"א; ירדני, תשכ"ז ועוד רבים אחרים, שתקצר היריעה מלפרטם כאן.

אנשי העלייה השנייה. בשנים אלו החלה העברית להיות לשון הדיבור היחידה, בעיקר של ילידי הארץ. מעשה "התחייה" של הלשון העברית – סיפור הפיכתה מלשון קודש, לשון לימודים או לשון תקשורת לעת מצוא ללשון יום-יום מדוברת וכתובה בכל תחומי החיים, שילדים נתחנכו לאורה – כבר תואר בהרחבה מצדדים רבים.² כאן אראה כיצד הס"י המדוברת השפיעה על מילונה וביטוייה של הלשון העברית המתחדשת.³ הדיון ייסב על העברית הישראלית הכללית, ולא על לשונות מיוחדות, כגון לשון הדייגים, שבהן אפשר למצוא שיעור גבוה יותר של ביטויים ס"י או ספרדיים בכלל.⁴

2. לשונות במגע

כאמור, הס"י הייתה מן הלשונות הנפוצות ביותר ביישוב היהודי עד סוף המאה התשע-עשרה, והיא המשיכה להיות הלשון השנייה בדיגלוסיה גם בראשית המאה העשרים בערים הוותיקות ("ערי הקודש"): ירושלים, צפת, טבריה וחברון. לשונות במגע משפיעות זו על זו ומושפעות זו מזו.⁵ ההשפעה הניכרת ביותר היא בתחום המילון – בנדידת מילים מלשון אחת לרעותה ובמעטקי משמעויות, אבל היא באה לידי ביטוי גם בתחומים אחרים, כגון בהגייה, בדקדוק. העברית, בהיותה השפה הגבוהה בדיגלוסיה, השפיעה על הס"י השפעה ניכרת בכל שלב משלביה;⁶ אבל ככל הנראה גם הס"י השפיעה השפעה סמויה על העברית במהלך תולדותיה, בהחדרת ערכים מילוניים, כגון **עזפן** (חצוף, גם רוח), **עזפנות** (חוצפה, עזות מצח), **מעלה-מטה** (בערך) ועוד.

בתקופת התחייה של הלשון העברית הייתה השפעת הס"י עליה ניכרת יותר, שכן בהיות הס"י לשון דיבור יום-יומית של היהודים היא הייתה מוכרת להם אף יותר מן העברית המתחדשת. ביטויים, מילים וצורות מן הס"י היו זמינים למחיי העברית בדיבור. הרגלי השימוש בס"י השפיעו על הלשון המתחדשת במישרין ובעקיפין. בדיונים על תחיית הלשון העברית מודגש חלקה של היידיש והשפעתה כרקע להבנת מעשה התחייה.⁷ קוטשר למשל הקדיש 14 סעיפים בספרו להשפעת היידיש על העברית

2. למשל בלאו, תשל"ו; הרמתי, תשל"ט; הנ"ל, תשנ"א; בר-אדון, 1975; הנ"ל, תשל"ח; הנ"ל, תש"ן; הרשב, תש"ן; מורג, תש"ן; רבין, תש"ם; יזרעאל, תשס"ב; רשף, תשע"ד; פלמן, 1973; קוטשר, 1982; ספולסקי, 2014; ספולסקי וקופר, 1991; סיוון, 1980; נהיר, 1988 ואחרים.
3. ראו גם בונים, 1988; גולד, 1989. ובהמשך אוסיף גם הערה בעניין השפעות אחרות.
4. למשל מורג וספן, תשכ"ז-תשכ"ח; הנ"ל, 1995-1997.
5. למשל ויינריך, 1968א; להיסטה, 1988; אפל ומויסקן, 1987; פרגוסון, 1959; מטרס, 2009; רומיין, 1989; לים, 2015 ואחרים. על לשונות היהודים ומגעייהן ראו למשל מייהל, 2004; הנ"ל, 2006; ספולסקי, 2014.
6. בונים, 1993; שורצולד, תשמ"ד; הנ"ל, 1985; הנ"ל, תשנ"ג; הנ"ל, תשס"ב. וראו להלן סעיף 3.2.2.
7. על מלחמות הלשון, הוויכוחים על האפשרות שיידיש תהא לשון התקשורת בארץ ישראל והשפעתה הישירה על אופני ההבעה בעברית ראו קוטשר, 1982; הרשב, תש"ן; הרמתי, תשל"ט; בר-אדון, תשמ"ו; ספולסקי וקופר, 1991; פלמן, 1973; ספולסקי, 2014 ואחרים.

הישראלית, ורק סעיף אחד להשפעת הס"י,⁸ ויש מידה של אי-צדק היסטורי בהצגת הדברים באורח זה. לא הכול בעברית החדשה הוא חזות היידיש. אמנם הלוחמים הנמרצים למען תחיית הלשון העברית בדיבור היו רובם האשכנזים, שלשון אמם הייתה יידיש, אך הם לא המציאו את הלשון. וכבר כתב הרמתי על ארבעה מורי עברית ספרדים שקדמו לבני-יהודה והיטיבו להילחם את מלחמתה עוד קודם בואם של אנשי העלייה הראשונה והשנייה לארץ.⁹ מה שמקובל לראות כהשפעות של לשונות אירופה, במיוחד בתחום התחביר, דרך המסננת של היידיש, אפשר שהוא גם השתקפות של ס"י, שאף היא לשון אירופית מצד תחבירה. והלוא רבים מראשוני המשתמשים בדיבור עברי בארץ ישראל לשון אמם הייתה ס"י ולא יידיש. העיון בפרזיולוגיה העברית מעיד על השפעה ס"י בלי שום ספק (ראו להלן סעיף 3.2.2).

בעלי האידאולוגיה של התחייה הלאומית לא תמיד היו המגשימים המוצלחים ביותר של תחיית העברית. אנשי העלייה הראשונה לא דיברו עברית בשטף ובקביעות, וללשון זו לא ניתן מעמד ככורה בבתי הספר במושבות. תחיית העברית מאז ימי העלייה השנייה, במיוחד אחרי מלחמת הלשונות (1913–1914), מציינת את ראשית הדיבור העברי והתפשטותו האמתית.¹⁰ אותם אנשים פשוטים בארץ ישראל, שהיו צבא דוברי העברית הראשונים ושהושפעו מן הדרך האידאולוגית של אנשי העליות מאירופה, היו ברובם בעלי רקע לשוני אחר: ס"י, ערבית יהודית, פרסית יהודית וכיוצא באלו. אינני באה להמעיט בחשיבות בני העלייה השנייה, בתרומתם הנכבדה למען העברית ובהשיגיהם. כל שאני מבקשת להדגיש הוא שניצחון במלחמה (גם במלחמה אידאולוגית) מושג לא בזכות המפקדים בלבד, אלא במידה רבה בזכות החיילים האלמונים, המבצעים את העבודה הממשית והיום-יומית. תושבי הקבע הוותיקים בישראל הם שאימצו את העברית והפכו לעובדה קיימת. אף שתרומתם של היהודים הספרדים לספרות העברית לא הייתה גדולה, אין ספק שתרומתם לתחיית הלשון העברית בדיבור הייתה חשובה, והשפעתם הייתה רבה מזו שיוחסה להם עד כה.

זאת ועוד. החוקרים שדנו בעברית כלשון היתוך לא ידעו ס"י במידה שתאפשר להם לשקול את רכיביה בעברית המתחדשת.¹¹ רובם באו ממזרח אירופה וממרכז, ומודעותם לס"י הייתה מזדמנת. גם מסיבה זו נגרע הדיון בהשפעת הס"י מתיאורי העברית. ברי לי שההשפעה של הס"י הייתה רבה מאוד בתחיית הלשון העברית ובעיצובה

8. קוטשר, 1982, עמ' 212–219.

9. הרמתי, תשנ"א.

10. ראו תיאורים אצל פלמן, 1973, עמ' 94–111; בר-אדון, תשל"ח, עמ' 128–164; קוטשר, 1982, עמ' 193; בלאו, תשל"ו, עמ' 16–17; מורג, תש"ן ואחרים. הרשב (תש"ן, עמ' 20–22) מציין שלושה גורמים לתחייה: חיי העברית ברבי-מערכת הדתית בגולה; תחיית העברית בכתב ברבי-מערכת החילונית; תאים חברתיים חדשים ב"מדבר החברתי" בארץ ישראל.

11. רוזן, 1977, עמ' 15–53; קוטשר, 1982, עמ' 196–224; הרשב, תש"ן, עמ' 44–48; בלנק, 1965; הנ"ל, 1968; שורצולד, תשנ"ד, עמ' 21–39; יזרעאל, תשס"ב ואחרים. ההיתוך הוא של רכיבי העברית מכל מקורותיה הקלטיים ושל מגוון השפעות זרות.

הראשוני – מבחינת המסד הפונולוגי, מבחינת הפרזיולוגיה והתחביר ומבחינת המילון. אדון ביתר פירוט במילון, בפרזיולוגיה ובתופעה אחת בתחביר בהמשך, וכאן אזכיר רק את ההגייה. בדרך כלל הגיית העברית הישראלית מוצגת כשילוב של עיצורי האשכנזים (חוץ מהגיית תי"ו רפה כסמ"ך) עם חמש תנועות הספרדים i, e, a, o, u.¹² למעשה, עיצורי הס"י שווים לעיצורי העברית החדשה, פרט לצד"י ההגוייה [s] ולרי"ש החדר-לשונית – שלא כבעברית החדשה, שבה הצד"י הגוייה [ts] והרי"ש ענבלית.¹³ התנועות שוות, ואף ההטעמה של רכיבי העברית בס"י שווה להטעמת העברית הישראלית. גם קו"ף וטי"ת נחציות כבערבית לא נהגו בקרב היהודים הספרדים, ווי"ו נהגתה v ולא w. כפי הספרדים יודעי הערבית רווחה גם הגיית עי"ן וחי"ת במילים עבריות בהשפעת שכניהם, והגייה זו נותרה עד היום בעברית החדשה בהגייתם של בני עדות המזרח בכלל.¹⁴ בס"י היו גם מלכתחילה העיצורים שחדרו לעברית הישראלית בהשפעת הלעז, ג' (כמו בג'וסטו 'נכון'), ז' (כמו באיז'ו 'בן') וצ' (כמו בצ'יקו 'קטן'). שני הראשונים גם משרתים את הכתיב העברי כס"י.¹⁵ יוצא אפוא שהמצע הפונטי הס"י היה נוח למשתמשים בעת התחייה, וקל היה להם להרגיל את לשונם למערכת המתחדשת.

3. דרכי ההשפעה

חקר ההשפעות הבינ-לשוניות מסובך הוא ומורכב, כי לא תמיד ידוע מי חידש ביטוי מסוים, אימתי הוא נכנס ללשון, ואיזה מסלול עשה קודם שמצא לו מקום של קבע בלשון המאמצת. ואף על פי כן אפשר לתאר את דרכי ההשפעה של הס"י כך:

א. דרכים גלויות

ספרדית יהודית ← עברית חדשה

ב. דרכים סמויות

1. ספרדית יהודית ← יידיש ← עברית חדשה

2. ספרדית יהודית ← /-/- ← עברית חדשה

בדרכים הגלויות ניכרת ההשפעה הזרה של הרכיבים השאולים. בדרכים הסמויות ההשפעה אינה ניכרת בבירור, אם משום שהרכיב הס"י עבר קודם לכן דרך היידיש, אם משום שהרכיב התקבל בלי שהדוברים יהיו מודעים למקורו, וכיוון שהתקבל שוב לא הורגש מקורו הס"י.

12. מורג, תש"ן, עמ' 81.

13. כיוון שההגיית הרפות של הדל"ת אחרי תנועה והתי"ו בסוף מילה בס"י הן אלופוניות בלבד (כמו th במילה האנגלית this) ומוגבלות בתחולתן בגלל הגיית המילים העבריות, קל היה להשתחרר מהן. אצל חלק מדוברי הס"י הצד"י הייתה הגוייה ts גם בחו"ל.

14. בלנק, תשי"ז; הנ"ל, 1964.

15. צ' מיוצגת בס"י אף היא בג', למשל ג'יקו (=צ'יקו [קטן]). בפרק זה אכתוב את המילים שיש בהן צליל ch בצ' ולא בג'.

3.1 דרכים גלויות

בדרכים הגלויות נתקבלו מילים מן הס"י לעברית בלא שינוי צורה מהותי. חלק מן הרכיבים הס"י האלה היו טורקיים במקורם, הותכו בתוך הס"י, וממנה נשאלו לעברית. חלקם משותפים לטורקית, לס"י, וללשונות המזרח התיכון וארצות הבלקן בכלל, לכן ייתכן ששילובם בעברית בא דרך מסלול הס"י, לפי שהם שגורים בה מאוד, אם כי ייתכן שחדרו ישירות מן הטורקית.

כל המילים בקבוצה זו שייכות לרובד הדיבורי של העברית, וניתן למצאן בעיקר במילוני העברית המדוברת,¹⁶ אך לפעמים גם במילונים אחרים. כמה מן המילים האלה שייכות לתחומי האוכל, אחרות לתחום ביטויי הגנאי והשאר מסוגים שונים. הנה דוגמות אחרות, אאריך בראשונות ואקצר באחרונות:

בוּרְיָקָס (מאפה פריך במילוי גבינה, תרד, בשר וכו') – בס"י *burekas* או *borekas*, שם ממין נקבה ברכים. היחיד הוא בלא *s* בס"י. המקור בס"י הוא מן הטורקית, *börek*, וברור שלא מן הצורה הטורקית היא התקבלה לעברית. המילה הזאת משמשת בעברית בסיומת *-ס* גם בלשון זכר יחיד, ולכן נשמע משפטים כגון "תן לי שני בורקסים", "הבורקס שלי לא טעים".

חמינאדוס (ביצה קשה חומה) – בס"י "גוּאִי־בּוֹס אִינחאמינאדוס" (ביצים קשות מבושלות זמן רב).¹⁷ המילה היא הרכבה של חמין העברית עם התחילית הספרדית לגרימה אינ-, סופית שם התואר בספרדית *-אדו* וריבוי *-ס*. גם בס"י יש שהמילה *גוּאִי־בּוֹס* נשמטת, והביטוי נשאר בעינו באותה הוראה. העברית קיצרה אותו עוד.

טְרוֹנְצ'וֹ (טיפש, פתי) – המילה הס"י פירושה 'קלח, כגון קלח כרוב', ובהשאלה 'טיפש גמור'. המילה התקבלה בעברית המדוברת כמשמעות הגנאי בלבד. וקרוב לוודאי שהביטוי העברי "ראש כרוב" בהוראה דומה הוא כבואת הביטוי הס"י הזה.

קאלאבָּאסָה (דלעת, ובהשאלה ג'ינג'י, טיפש או קירח) – המילה הס"י **קאלאבָּאסָה** (דלעת) מופיעה גם בצירוף "קאלאבָּאסָה בָּאזיאה" (דלעת ריקה) ככינוי לשוטה. הצירוף העברי "ג'ינג'י קאלאבָּאסָה" מכפיל ומדגיש את צבעו של אדום השער, ובדרך כלל הוא כינוי גנאי. הביטוי "ראש קאלאבָּאסָה" מקביל בהוראתו ל'דלעת הריקה' של הס"י, אם כי יש המשתמשים בו שימוש מטפורי לציון הקירח, מי שראשו חסר שיער (כדלעת חלקה).

קומבינה (תכסיס או מניפולציה המבוססים על שילוב גורמים ומיועדים להשגת מטרה מסוימת) – המילה מצויה בכל מילוני הס"י באותה הוראה שמשמשים בה בעברית, ואין היא קיצור של **קומבינציה**.

להלן רשימת מילים ס"י שהשתלבו בעברית המדוברת: **פְּקָלָה** (סוג דג מאכל), **פְּקָלוֹוָה** (במלרע וב־v, לא w, מאפה מתוק ושמנוני במילוי שקדים ואגוזים), **פְּרַבּוֹנְיָה** (דג

16. למשל בן-אמוץ ובן-יהודה, תשל"ג; הנ"ל, תשמ"ב; אחיאסף ועמיתים, תשנ"ג; אלדר, תשנ"ד; רוזנטל, 2005. חלק מן המילים שיפורטו להלן אינן בשימוש עוד, שכן דרכו של הסלנג להתחלף במהירות רבה למדי, מכל מקום הן משוקעות במילונים.

17. **גוּאִי־בּוֹס** (ביצים) היא המילה הס"י הסטנדרטית, אם כי יש הוגים *wevos* בלא *g* בהתחלה.

מולית), לְקַרְדָּה (דג אלתית מעושן), פְּלִבְרָה (דיבור ריק, פטפוט סרק), פְּסוּלָיָה (שעועית), פְּסִטְלִיקוֹס (מאפה), פֵּינִגְ'אן (קנקן לבישול קפה; בערבית ובטורקית רק ספל),¹⁸ פְּרָסָה (כרשה, הירק לוף), פֵּינִינִס (צנוברים), בְּסִטָּה! (מספיק, די!), קוֹרְטִיז'וֹ (חצר, שכונה בלשון הירושלמית), סְטִיפָה (ערמה, חבילת שטרות של כסף). את המילה מְנִינָה 'מחר' לא שייכת לקבוצה הזאת אף שהיא מצויה בס"י, כי אין בה משמעות הלוואי הדרום אמריקנית של דחיית דברים עד אין סוף. הוא הדין במילה נְאָדָה 'שום דבר, כלום, אפס'.

אל המילים האלה מן הס"י אפשר לצרף גם את הקללות הידועות: פוֹסְטָמָה (לשון קלה גם בס"י, במקור מן היוונית, אך בה במשמעות 'פורונקל'), פֶּזְגָדוֹ/ָה (ככר/ה, אנטיפט/ית), אָנְגוֹ (חמור), לוֹנְסוֹ (דוב; מגושם וטיפש), לוקו (משוגע), דְּמִיקוֹלוֹ (לא יוצלח, גרוע; בס"י 'מן הישבן שלי'), צ'פֶּצ'וֹלוֹ/ָה (חדלת אישים, מרושל/ת בלבוש ובהתנהגות), צ'ינְצָה (פשפש; כינוי לקמצן),¹⁹

ויש עוד מילים משותפות לס"י, לערבית ולטורקית או ללשונות הבלקן בכלל, שאת חדירתן לעברית אפשר לתלות בתיווך הס"י. כוונתי למילים כמו אָמָה (אבל), אָמְן-אָמְן (מילת קריאה), בְּמִיָּה (שם ירק; גם בערבית), בּוֹלְמָה (לשון קללה), בְּקָשִׁישׁ, ג'וֹחָה (בס"י בחולם ובהטעמת מלרע, בדחן עממי),²⁰ הֵיידָה/אֵיידָה (קריאת זירוז), טְמָבֵל (בס"י ובטורקית בהטעמת מלרע ובמשמעות 'עצל'), מְנַגֵּל (מתקן לצליית בשרים), מְשָׁלָה (מילת קריאה), מוֹסְקָה (תבשיל בלקני עשוי שכבות חצילים, בשר וירקות), פּוֹשְׁטָק (פּרַחח),²¹ פֶּיֶסְטוֹק (בוטן) וקִיּוֹסְק.

אך לא רק מילים שלמות נכנסו לעברית מן הס"י. גם הסופית יִיקוֹ (יִיקָה לנקבה) להקטנה ולחיבה, ולעתים גם לזלזול, מקורה בס"י, וכך נמצא את המילים האלה של הס"י בפיליטונים או במילוני סלנג עבריים: אֵיז'יקוֹ (בן קטן, לשון חיבה; אֵיז'וֹ הוא בן או ילד בס"י), צ'יקוֹ (קטן) וסוֹלִיקוֹ (לכר, באופן עצמאי), ובצדן מילים עבריות מקוריות באותה סיומת: חמוריקו (חמור קטן, טיפש),²² קופיקו,²³ מושיקו, אברמיקו, אסטרִיקָה ודומיהם.

18. שימוש ס"י זה מיישב את תמיהתו של בלנק (תשמ"ט, עמ' 138) על כך שבעברית משתמשים בפֵּינִגְ'אן להוראת הקומקום ולא להוראת הספל כבערבית ובטורקית.
19. במילון הסלנג (רוזנטל, 2005) מופיעות גם המילים וְנִינָה (הומוסקסואל בגיל המעבר), שמקורה במילה הס'י וְנִינָה (אישה זקנה), ומוקו (חייל מרובע ומסכן; סוֹרָה בבית כלא) המבוססת על המילה הס'י שפירושה הפרשת האף, ומכאן גם מוקוֹזוֹ (מי שאפו זב תמיד); ראו שם, עמ' 118, 212.
20. בצד ג'וֹחָה הערבי (בשוורוק ובמלעיל) וחוֹגָה הטורקי (בחולם ובמלעיל).
21. בדיון על השפמים אצל יהושע (תשל"ז-תשמ"א, ג, עמ' 14) מופיעה גם המילה פּוֹשְׁטָקִיטוֹס לציון הקטנה.
22. עורר בורלא (1915–2009), סופר הילדים ואמן העברית וחיידוריה, כתב את הספר "חמורלה, חמוריקו וחמורון". בשם הספר שילב את שלוש הסופיות המקובלות להקטנה בעברית: לָה היידישאי, יִיקוֹ הס"י וִיוֹן העברי; ראו בורלא, 1974.
23. תמר בורנשטיין-לזור פרסמה סדרת ספרים על קופיקו, הקוף השוכב מפתח תקווה, ובעקבות ספריה הופקו גם סדרות טלוויזיה בשם זה.

3.2 דרכים סמויות

המעייין במילים שיפורטו בסעיף הזה אולי יתמה ויפקפק במקורן הס"י. חלקן השתלבו שילוב כה הדוק בידיש שנהגה בישראל במאה התשע-עשרה עד כי אינן מורגשות עוד כס"י, ונדמה שבידיש מקורן. הקבוצה השנייה קשה עוד יותר לזיהוי משום שהמילים בה עבריות. בקבוצה זו שני סוגים: האחד כולל מילים עבריות מקוריות, שמשמען העברי נובע מן השימוש הס"י בהן. הסוג השני מעניין יותר, כי רק עיון בלשני מדקדק במילים מעיד על מקורן האמתי, ולפעמים הדוברים יוצרים לגביהן אטימולוגיות מוטעות.

3.2.1 דרכים סמויות בתיווך היידיש

במחקרו על לשונו של היישוב האשכנזי בפלסטינה ועל המשקע הערבי שבו, קוסובר מעלה 35 מילים שמקורן בלאדינו, ואילו אנג'ל במחקרו מעלה רשימה קצרה של 17 מילים מן הלאדינו אשר שימשו בידיש בארץ מראשית המאה העשרים.²⁴ אחדות מהן שוות לאלו שמנה קוסובר.

חלק מן המילים ברשימות האלה נעלם מן העברית היום, והוא מצוי כנראה רק בדיבורם היידי (ואולי גם העברי) של ותיקי הערים הגדולות. כמה מן המילים האלה חדרו לעברית הכללית, בעיקר הדיבורית: פִּילֵה (אגן) – בס"י סיר בישול.

ספּוּנְגָה (שטיפת רצפות) – מן הפועל ספּוּנְגָאר (לשטוף רצפות) בס"י,²⁵ וספּוּנְגָאדור (סחבת השטיפה); הסופית אָדור ספרדית היא.

פּוּנְטוּפּלאַך (נעלי בית) – בס"י פּוּנְטוּפּלָה (בטי"ת שרוקה). בידיש הטי"ת חלומה או שרוקה, ונוספה למילה סופית הרבים היידיית.

קאַניַה (קנה סוכר, בהגיית kanye) – מן הס"י בהגיית kanya (בספרדית caña). ברבות הימים השם המקורי הפך לקאיינה בתהליך שיכול עיצורים.

פּוּפּיַטַס (גרעיני חמנייה) – בפי הירושלמים שכיהה הצורה הזאת, שעברה אימוץ יידי. הצורה פִּיפּיַטַס היא המקובלת בס"י ובמקומות אחרים בישראל.

מילים אחרות מרשימותיהם של קוסובר ושל אנג'ל, כגון בּוּרְקַאס, חמינאדוס, פסטליקוס, פוסטמה, פִּיסְטוּקִיס ~ פִּיסְטוּקִים (בוטנים), קאלאבָאסה, פירטתי כבר בסעיף הקודם, כי לפי דרך הגייתן נראה לי שהן לא עשו את המסלול היידי קודם כניסתן לעברית. המילה חכם (רב) תידון בסעיף הבא. אשר למילים כגון סאַבינַה (סדין)²⁶, פּאַצ'ה (רגל קרושה)²⁷ ואחרות, הן מעניינות כקוריוז לגבי קליטתן בידיש, אך אין להן משקל בעברית החדשה.

24. קוסובר, 1966, עמ' 351–357; אנג'ל, תש"ו.

25. בספרדית esponjar. מקור הפועל ב־sponja (ספוג) ההודו-אירופי, וממנו גם ספוג בעברית.

26. בס"י סַבְנָה בהטעמת קדם-מלעיל, בספרדית sábana.

27. פּאַצ'ה 'רגל' בס"י נהגית במלרע, ומקורה טורקי; pata היא המילה הספרדית המקבילה באותה הוראה בהטעמת מלעיל, אבל בס"י היא ציינה את איבר המין הזכרי בלשון נקייה, ומכאן השימוש בלשון הדיבור "על הפאטה" בשוויון נפש, שהפך עם הזמן לביטוי העברי הבוטה "על הזין".

3.2.2 דרכים סמויות עקיפות

3.2.2.1 מילים עבריות במשמעות ס"י: שאילת משמעות

רכיב עברי קיים בכל לשונות היהודים, ובכלל זה בס"י.²⁸ מורג מבדיל בין מגבש עברי קלסי ובין מגבש עברי משולב בלשונות היהודים.²⁹ המגבש העברי הקלסי מקביל ל"לשון קודש ממש" במינוחו של ויינרייך,³⁰ והיא העברית כפי שהיא נקראת במסורת יהודית כלשהי במקרא, בתפילה ובטקסטים עבריים אחרים, לדוגמה: קמץ בהגיית o ותי"ו רפה בהגיית s כפי אשכנזים, כמו במילה שבת, הנהגית šabós בקריאת התורה ובברכות. המגבש העברי המשולב מקביל ל"לשון קודש שבהיתוך" במינוחו של ויינרייך, ובו הרכיב העברי משולב בלשון שילוב פונטי, מורפולוגי וסמנטי הדוק עד לכלי הכר (כמו בדוגמת אֶנְחַמִּינָאדוּ הַס"י לעיל), דוגמת שָׁבֶס (שבת, בהיגוי šábes) בידיש. הצירופים "בעל הבית" ו"בעלת הבית" הגויים בברכת המזון [baalas habayis, baal habayis] כפי דוברי היידיש, [baalat/ð abait/ð, baal abait/ð] כפי דוברי הס"י, אבל בלשון הדיבור הם הגויים [balebúste, balebós] בידיש, [balabáya, balabáy] בס"י, ומשמעותם היא בעל בעמיו, גביר, ועקרת בית מוצלחת הצופייה הליכות ביתה בהצלחה. משעה שחדרו המילים העבריות ללשונות היהודים הן חיו בהן חיים עצמאיים: משמעויותיהן הורחבו, צומצמו או נשארו כשהיו, הן ניטו ונגזרו כמילים אחרות בלשון, עד כי שולבו בה שילוב הדוק. מגבשים אלו השפיעו על העברית המתחדשת בדיבור בארץ ישראל כסוף המאה התשע-עשרה ובראשית המאה העשרים.

כאשר החיו המחדשים את הדיבור העברי, הרכיב העברי בלשונות היהודים, ובס"י בתוכן, והידע העברי המסורתי הקלו על קליטתן של המילים. השימוש הידוע במילים העבריות המצויות בלשונות האם של רוכשי השפה העברית החדשה סייע בתהליך אימוצן של המילים. ברם אין המדובר רק בקליטת מילים. גם משמעויותיהן המגוונות של המילים בלשון האם הועתקו אל העברית מבלי משים כפי הדוברים, אף שלא זה היה משמען במקורות העבריים.

את המילים העבריות קל לקלוט בדרך כלל מן הס"י יותר מן המילים בלשונות היהודים האחרות, כי ההטעמה העברית נשארת בהן בעינה (חוץ מן המילים המותכות היתוך מורפולוגי עמוק), התנועות הן כתנועות העברית החדשה – חמש תנועות בלבד – והשינויים הפונטיים אינם רבים. הנה דוגמות אחדות לחלק מן המילים העבריות בס"י באותיות אל"ף וחי"ת מן האוסף שברשותי. הדוגמות לקוחות משימוש כללי ודיבורי בלבד ולא מטקסטים כתובים או למדניים. לא נכללו כאן שמות פרטיים עבריים, אלא אותם שהפכו למושגים, וגם לא מילים מותכות דוגמת אינחמינאדו או דיזמזאדו (ביש מזל):

28. ראו את קובצי המאמרים האלה: אבישור ומורג, תשנ"ב; מורג, תשמ"ג; מורג, בראשור ומאיר-מודנה,

1999. התפרסמו עוד עשרות מחקרים על הרכיב העברי בלשונות היהודים. וראו את המילון שליקט

ממן על סמך הנתונים שאסף שלמה מורג ועמיתים; ממן, תשע"ג.

29. מורג, תש"ן; הנ"ל, 1999.

30. ויינרייך, תש"ך-תשכ"א.

א – אב (שם חודש), אב רחמן, אבות (האבות; פרקי אבות), אבי הכן, אבי הבת, אבינו, אביר (אכזר, נוח לכעוס), אבירות (אכזריות), אב־ל – אב־לים, אב־לות, אב־ר (המיזן), אברהם אבינו (לשון קריאה או שבועה), אגב, אגדה, אגודה, אדום (נוצרים), אדון עולם, אדוק, אדם, אדם הראשון, אדמה, אדוניי, אדר, ואדר (אדר ב), אדרבא, אהבה, אָיִר (מזג האוויר, אווירה), אולי, אורח, אזהרות, אחדות, אחוז (שיבוש מן "החוק", בהוראת בית שימוש), אחר (ישבן), אחיתופל, אחיזה עיניים, אָחֶלוֹן (אחלי), אחרי מות קדושים, אחריות (סכנה, חובה), איוב, איכה, אייר, אכזר, אכזריות, אפילו ועוד.

ח – חיבה, חיבוט קבר, חבטה, חבר (גם שותף), חבורה, חֶבְרָה, חֶבְרוֹת (גם שותפות), חג, חג שמחה, חגים וזמנים לששון, חד גדיא, חדר, חידוש, חדשות, חובה, חולה, חולם, חוץ, חוץ לארץ, חוץ מן הפנים (לשון התנצלות), חושים, חזיר, חזן, חזנות, חזק וברוך, חזק ואמץ (תשובה לברכה), חזקה, חזרה, חטאתי, חי, חי ה'!, חי וקיים (לשון שבועה), חיה, חייב, חיוב, חיים, חיים ורפואה (ברכה), חיים טובים (ברכה), בחיי כול (לגמרי), חירק, חי"ת, חכם, חכם מחוכם ורב רבנן (ראשי תיבות "חמור", כינוי גנאי), חכמה, חֲכָמוֹת, חן ועוד.

זה מדגם קטן בלבד, אך יש בו להעיד על כמות המילים העבריות בס"י.³¹ אלו ואחרות סייעו כאמור למשתמשים לאמץ את הדיבור העברי בישראל. מילים עבריות רבות יש גם בידיש, אך השינויים הפונטיים שחלו בהן בידיש בהשוואה לעברית החדשה רבים מאוד, ולכן נראה לי שזמינות צורתן בס"י השפיעה יותר מן הרכיב העברי שבידיש. להלן מילים אחדות שמשמעותן בעברית החדשה כמשמעותן בס"י, כלומר חלה בהן שאילת משמעות. ייתכן שמעתקי המשמעות חלו במקביל גם בעברית ובלשונות יהודים אחרות, וגם הן השפיעו, אך נראה לי שהשפעת הס"י ברורה למדי.³² בהמה (כינוי לאדם גם רוח) – במיוחד בביטוי "בהמה בצורת אדם" (בהמה אֵין פִּוְרָמָה דִּי בן אדם).³³

בן אדם (בעל תכונות אנוש חיוביות מאוד) – בס"י הביטוי "נו אֵיס בן אדם" מקביל לעברית "הוא לא בן אדם", כלומר התנהגותו אינה נאה – מקביל ל**מענטש** בידיש. "פִּוְרָמָה בן אדם אה אונו" (לעשות אותו בן אדם) מקביל אף הוא לשימוש בעברית.³⁴ **בר מינן** (חס וחלילה או מת).

גהינם (מצב נורא, מייאש, גם בהגיית [ginan]).

חכם (רב) – אמנם המילה הזאת מצויה במשמעות 'רב' מאז תשובת הגאונים, אך היא חדרה לעברית מן הס"י.

31. וראו עוד מאות דוגמות בספרו של בוניס, 1993.

32. וראו הערותיו של רוזנטל לערכים האלה, רוזנטל, 2005; הנ"ל, 2009.

33. בידיש מצויה **בהמה** (במלעיל ובתנועת e במ"ם, behéyme) גם במשמעות 'טיפש', אבל הצורה שהתקבלה בעברית שווה להגייתה בס"י. תורתו לפרופ' שלמה מורג שהעיר על כך.

34. עצם הבחירה בצירוף העברי "בן אדם" ולא במקביליו איש, אנוש, אדם וכדומה מעיד על כך שהביטוי נשאב מן הס"י.

חֶכְמָה (טיפשות רבה) – בס"י שגור הפתגם "חכמה אי בינה אי קיוסק אינְרִיבָה" (חכמה ובינה | בינה בעברית, ובטורקית "בניין") ומגדל מעליהם, טיפשות גדולה).³⁵
 כפָּרָה (בהטעמת מלרע; חבל, אבל אין להצטער יתר על המידה).³⁶
 מגִּילָה (מסמך ארוך ומייגע).
 מלאך (אדם טוב לב, עוזר) – בס"י בלמ"ד מודגשת.
 מלכים א (במצב מעולה).
 ממזר (ערמומי).

דוּד (איש מבוגר לא מוכר, אדם זר) – בס"י מקובל לכנות טייו 'דוד' או טייה 'דודה' כל אדם זר שאינו מוכר. שימוש זה חדר לעברית, והוא משמש בלשון הילדים או בלשון מבוגרים בדברם עם ילדים. לדוגמה: דוד אחד נתן לי סוכריה; תגיד שלום לדוד.³⁷
 3.2.2.2 מילים עבריות במשמעות ס"י: תרגומי שאילה

קרוב לדוגמות האלה הוא תרגום השאילה. בתרגום השאילה כל הרכיבים הם עבריים, אך הם מתרגמים מילולית מבע בלשון אחרת באותה משמעות המצויה בלשון המקור. בלנק, הרשב וקוטשר מדגימים רק דרכי הבעה של היידיש שחדרו לאידיומטיקה השוטפת ולסלנג הישראלי (אני לא מחזיק ממנו, תן קפיצה, מה פתאום, אז אמרתי, השתגעת?!), עושה חיים, עושה לי חור בראש, לא הולך לו),³⁸ אך כמותן יש רבות המשקפות את הס"י, כמו בדוגמות בהמה ובן אדם לעיל, וכן בדוגמות שלהלן.³⁹ חלק מן המשמעים האלה מצויים גם בלשונות יהודים אחרות או בלשונות אירופה, וייתכן שהם נוצרו בדרך מטפורית עצמאית, אך בגלל זמינותה של הס"י למחיי הלשון בדיבור התאפשר שילובן המוצלח בעברית המדוברת.
 אוכל לי מהיד (מתפרנס ממני; אני יכול לתפעלו כראות עיניי) – בס"י "מי קומי די לָהּ מָאנו".

35. בידיש חכמה (במלעיל, המ"ם ב־e) היא גם טיפשות, אך במילה העברית אין עקבות של הגיית היידיש, בשונה מן המילים העבריות תכלית (תְּכַלֵּ'ס), משקה, חברה במלעיל, שחזרו לעברית מן היידיש במשמעות ובצורה חדשות.

36. מילה זו שונה בעברית החדשה מן המילה כפרה בהטעמת מלעיל לכינוי חיבה ואהדה. מקורה של מילה זו בערבית היהודית של צפון אפריקה.

37. שימוש זה מופיע בספרי רבנים מן המאה התשע־עשרה, פעמים בצמוד לשם פרטי, כגון "טייו מרדכי" 'דוד מרדכי', המכוון לאדם כלשהו. אסמכתה לשימוש הזה נמצאת כבר במאה השש־עשרה: "דרך העולם לקרוא לזקנים טיאו כמו אבא יודן אבא חלקיה וכו'" (ר' חיים שבתאי =מהרח"ש, שאלוניקי, המאה השש־עשרה), שו"ת תורת חיים, ב, סימן יד). תורתו לרוד בונים שמסר דוגמה זו לידיי.

38. הרשב, תש"ן, עמ' 46; קוטשר, 1982, עמ' 218; בלנק, 1965 ועוד.

39. עיון משווה בצירופים ובביטויים במילוני בן־אמוץ ובן־יהודה (תשל"ג, תשמ"ב) ובמילוני רוזנטל (2005, 2009), ולעומתם במילון נחמה (1977), מעיד על ביטויים רבים נוספים בעברית שהם כבואת הס"י. גם במילון אבן־שושן מצויים ביטויים מלשון הדיבור שאין הוא מציין את מקורם, אך דמיונם לצירופי הס"י רב, למשל: "הרים יד" 'הכה', 'נואש'.

איך נפלת/נפלנו (נכשלת/נו, נלכדת/נו, אין מוצא) – בס"י "קומו קאָיטִיס / קומו קאָימוֹס".
 אכל אותה (נענש, הפסיד, התאכזב, נכנע) – בס"י "לָה קוּמִיו".
 אכל אותו חי (ניצח, הכניע, העליב מאוד) – בס"י "קוּמִירְסִילו אָה אוֹנוּ בִיבֹו" (לאכול מִישהו חי).

בטובות (בְּרַכּוּת, בפנייה עדינה) – בס"י "קוֹן בוּאַינאַס" (בטובות).⁴⁰
 בלע (הבין) – בס"י "נו סִי אַינגלוֹיטִי" (אי אפשר לבלוע את זה, מוגזם), "נו מי סִי אַינגלוֹיטִי" (איני יכול לבלוע את זה, קשה לי להבין).
 בלע את דבריו / בלע את הלשון (התחרט) – בס"י "אַינגלוֹיטִיר לָאס פּאַלאַבֶּראַס, אַינגלוֹיטִירְסִי לָה אַילוֹאַינְגָה" (לבלוע את הדברים, המילים / לבלוע לעצמו את הלשון, לחזור בו).

דג שמן (עשיר פושע) – בס"י "פִּישי גוֹדְרוֹ", בעיקר בביטוי "אַפֶּיראַר פִּישי גוֹדְרוֹ" (לתפוס דג שמן, התמזל לו לצוד פושע נכבד).
 האוכל עלה לו לגרון (חש בחילה) – בס"י "סוֹבִיר אַיל קוּמִיר אַל גְּרוֹן".
 האכיל אותו בכפית (הסביר לו היטב, הכין לו את החומר לעוס) – בס"י "דָּאר אָה קוּמִיר קוֹן קוּצ'אַרָה".
 הוציא את הנשמה ל- (התעלל ב-, ירד לחיי מִישהו) – בס"י "קִיטָאר לָה נְשָׁמָה" (להוציא את הנשמה, להתעלל ב-).

הרים יד על (הכה) – בס"י "אַלִיבֶּאַנטָאר מָאנוֹ" (להרים יד, להכות).⁴¹
 הרים ידיים (התייאש ונכנע) – בס"י "אַלִיבֶּאַנטָאר לָאס מָאנוֹס" (להרים את הידיים, להתייאש וגם לרחות).

הרים ראש (התייחר, החציף פנים; בצד המשמעות המקראית של להתגאות, להתעודד) – בס"י "אַלִיבֶּאַנטָאר קאַבִּיטָה".

כבד (אנטיפט, קשה הבנה) – בס"י "פּוֹזְנָדוֹ" (ראו סעיף 3.1 לעיל).
 מרח (שיחד) – בס"י "אוּנְטָאר" (למרוח, לשחד).
 נגיד ש- (נניח ש-) – בס"י "דִינָאמוֹס קִי" (נאמר ש-, נניח).
 נעמדו לו השערות (בראש) (נבהל מאוד, נחרד) – בס"י "סִי אַלִיבֶּאַנטָאן לוֹס קאַבִּיטָאן דִי לָה קאַבִּיטָה" (שערות הראש קמות, מרוב בהלה).
 נפל (נכשל, נלכד, מלא אכזבה) – בס"י "קאַאִיר".
 נפל לבוץ (נכשל, נלכד במעשה רע) – בס"י "קאַאִיר אַל לוֹדוֹ".

40. יהושע (תשל"ז-תשמ"א, ג, עמ' 26) משתמש גם בביטוי "דברים טובים" (קוֹנאַס בוּאַינאַס) לציון ממתקים, אך אינני בטוחה אם ס"י היא המקור.

41. במקרא הביטוי "להרים יד" הוא לשון שבועה: "הִרְמַתִי יָדִי אֶל ה'" (בראשית יד, כב). במדרשים ובספרות המוסר מופיע הביטוי "המרים יד על חברו (להכותו אע"פ שלא הכהו)" כתנועת איום שלפני הכאה. בס"י השימוש היחיד אינו לשון איום אלא הכאה ממש, וכך גם בעברית החדשה. תודתי לדוד הרבנד על ההפניה לספרות המפרשים.

נפל מהשמים (התגלה לפתע) – בס"י "קָאִיֹוּ דִי לוֹס סֵיִלוֹס" (הופיע פתאום, במשמעות חיובית).

נפל לידיי- (הגיע לידי מישוהו לצורך טיפול) – בס"י "קָאָאִיר אָה לָהּ מָאֵנוּ דִי".

נפל לידיים טובות/רעות (זכה לטיפול טוב/רע) – בס"י "קָאָאִיר אֵין בּוֹאִינָאס/נִיגָאֵס מָאֵנוֹס".

עזוב אותו (התעלם ממנו, אל תתחשב בו) – בס"י "דִישָׁאֵלוּ".

עזוב שטויות (הפסק! אל תספר סיפורי הבל!) – בס"י "דִישָׁשָׁאָאֵס".

עשה ממנו סלט/סֶלְטָה (בלבל הכול; העליב) – בס"י "(פ)אָזִיר טוֹדוֹ סָאָלָאָטָה" (לעשות מן הכול סלט, לבלבל).

פנים/פרצוף של תשעה באב (פנים עגמומיים, עצובים) – בס"י "קָאָרָה דִי תִשְׁעָה בְּאָב" (פנים של תשעה באב, קודר).

פתח פה (דיבר, צעק בגנות בלא סייגים) – בס"י "אָבְרִיר בּוֹקָה".

פתח שולחן (הכין תקרובת עשירה למוזמנים) – בס"י "אָבְרִיר מִינָה".

קם מהמיטה (החלים) – בס"י "סִי אָלִיבָאֵנְטוֹ דִי לָהּ קָאָמָה" (קם מן המיטה, החלים).

קם על צד ימין/שמאל (התעורר ורוחו טובה עליו / התעורר במצב רוח רע) – בס"י "סִי

אָלִיבָאֵנְטוֹ אַל פֶּאָרְטִי דִירִיצ'וֹ / אָלָה סִידְרָה" (קם מצד ימין/שמאל, מצב רוחו טוב/רע).

רגל השטן (מכשול, פיתוי) – בס"י "פִייה דִי שְׁטָן" (רגל שטן, מכשול או פיתוי), ואפשר שהוא אירופי כללי.

רגל ימין / רגל שמאל (הצלחה/כישלון) – בס"י "קוֹן אֵיל פִייה דִירִיצ'וֹ/סִידְרוֹ" (ברגל ימין, בהצלחה / ברגל שמאל, בכישלון).

שכר מישוהו (גרם לו להיכנע, דיכא) – בס"י "רוֹמְפִיר אָה אוֹנוֹ" (לשכור מישוהו, להכניעו, לדכאו).⁴²

שכך יהיה לי טוב (לשון שבועה) – בס"י "אָסִי טִינְגָה בּוֹאִינוֹ" (כך יהיה לי טוב).

שם רגל (הכשיל) – בס"י "מִיטִיר אֵיל פִייה" (לשים את הרגל, להכשיל).

שם רגל ב- (הגיע למקום, יש לו דריסת רגל ב-) – בס"י "(נו) מִיטִיר פִייה אֵין" (לא) לשים רגל ב-, [להיזהר מ]להתערב בעניין).

שם/הכניס מישוהו לכיס (הקטן) (היה טוב ממנו, לשון זלזול) – בס"י "לוֹ מִיטִיִּיֹו אֵין לָהּ אָלְדִיקָרָה".

4. פרפראות

שלוש הדוגמות שלהלן מעידות על מילים שהשתלבו בעברית ומקורן הס"י האטימולוגי לא היה ברור. אחריהן אעיר על כמה מילים שבלנק התחבט בהן ועל תופעה תחבירית אחת שהשפעת הס"י ניכרת בה.

42. וראו להלן את הדיון בפיתה (סעיף 4.2).

4.1 חנוכייה

המילה חנוכייה נחשבת לחידושה של חמדה בן־יהודה, שהשתמשה בה לראשונה במדור "מכתבים מירושלים" סמוך לחנוכה תרנ"ז בעיתון "הצבי" שערך בעלה, אליעזר בן־יהודה.⁴³ היא מעלה שם את הדברים ששמעה מספרדי מארץ ישראל, שביקר בביתו של גביר בחוץ לארץ, ובביתו הייתה "חנוכיית זהב" שדלקו בה חמישה נרות. חנוכייה אינה המצאתה של חמדה בן־יהודה אלא ציטוט מפיו של אותו יהודי ספרדי. העובדה היא שבקרב היהודים הספרדים בארץ ובבלקן נפוצה המילה חנוכייה, בהטעמת מלעיל, כשם המיוחד למנורת החנוכה. מבחינת גזירתה הריהי המילה חנוכה בסימות יייה הספרדית המקובלת, שמקורה בערבית של ימי הביניים. השם חנוכייה בהטעמת מלעיל מובא במילון נחמה, המתעד את מסורת סלוניקי, ואין לחשוד בו בהשפעה ישראלית.⁴⁴ זאת ועוד, המילה הזאת שימשה בשיר משחק מחורו בפי ילדים (כאן בכתב עברי), כך שנחמה הכירה עוד בילדותו (הוא יליד 1881), ואין הוא מציינה כחידוש:

חנוכייה, באיילָה טו טַיָּיה
 חנוכה, באיילָה טו כָּאָבָה
 (חנוכייה, תרקוד דודתך)
 (חנוכה, תרקוד סבתך).

יתר על כן, מר יחיאל גולדהבר יידעני בהתכתבות בדצמבר 2010 על שימוש בשם הזה כבר בשנת תקמ"ד (1784). הוא מצא את השימוש במילה בשני אזכורים משו"ת "שדה הארץ" לר' אברהם מיוחס מחכמי ירושלים:⁴⁵

א. ואל תתמה במה שנוהגים העולם להדליק בפמוטות של זכוכית ונקראין חאנוקייאס, ואין יכולין לעמוד בפני עצמן, ודלא כמו שכתב הרב חסד לאברהם, ואין זה תימה.

ב. ראובן היה לו פמוט של נחושת שקוראין אותו חנוקאיה, והאומן עשה הנר הנוסף שאנו קורין אותו שמש [...] למעלה משאר הנרות.

באזכור השני מדובר בחנוכייה לכל דבר; באזכור הראשון מדובר ככל הנראה בזכוכים ששמו בהם שמן במתקן להדלקת נרות החנוכה. הכתיב בקו"ף בשתי הדוגמות ובאל"ף אחרי החי"ת בדוגמה הראשונה מעיד על היתוכה המוחלט של המילה בספרדית יהודית עד כדי כך שכתובה אינו משמר את הקשר לשם חנוכה.

חמדה בן־יהודה אימצה אפוא את השם ה"ה הזה, וחידושה מסתכם בעברותו בהטעמת

43. סיוון, תשמ"ב, עמ' 48–49.

44. ראו את הערך janukíya אצל נחמה, 1977. פרופ' מורג מעיר בצדק שהמילה מצויה גם בפי יהודי איטליה, ברם ברי לי שגם באיטליה מקורה ס"י.

45. הדברים המסתמכים על התכתבות זו הובאו לראשונה אצל שורצולד, תשע"ד, עמ' 25. בר־אשר (תשס"ו, עמ' 157–159) מביא גם הוא עדות משנת תקפ"ו לשימוש במילה חנוכייה בקהילות צאצאי האנוסים בצרפת.

מלרע, בדומה למילים עבריות אחרות דוגמת **שמשייה**, **מטרייה**, שאף בהן ניכרת השפעת הסיומת הערבית.⁴⁶

4.2 פיתה

בלנק מייחד דיון מפורט למילה **פיתה**, וחידה היא בעיניו. לפי טענות דוברי העברית, **פיתה** מילה ערבית היא. אמנם המילה יכולה להיות ערבית לפי הטעמתה המלעילית, אך הפ"א התחילית שבה מחשידה אותה, שהרי אין p בערבית אלא f בלבד.⁴⁷ המילה הזאת גם אינה מצויה בערבית כלל לציון מאפה לחם שטוח. אבן-שושן משייך אותה במילונו לפיתא ארמית, ואין יודעים מי הכניסה לשימוש העברית שהתחייטה בדיבור.⁴⁸

המילה הזאת מצויה בס"י בהוראת 'מאפה לחם שטוח שלא התפיחוהו הרבה', ומקורה יווני ככל הנראה. היא מתועדת כבר ב־1730 בכתוב פיסה בילקוט "מעם לועז" לר' יעקב כולי. בפי היהודים הספרדים רווח הניב: "אַרְוֹכָה פִּיטָאס (פיתה'ס) אִי בִּינָה מְזוּזָאס (מזוזה'ס)" "גונב פיתות ומנשק מזוזות" (טובל ושרץ בידו). כן מצוי בלשון הדיבור הביטוי "לו (פ) אִיזו פִּיטָה" "עשה ממנו פיתה, העליבו, ביישו' וביטויים נוספים.⁴⁹ פיתה שבעברית החדשה מקורה אפוא לא בארמית אלא בס"י, כפי שהראה כבר גולד.⁵⁰

4.3 תרפפ"ו

דובר ס"י השומע את הביטוי הזה בעברית מגחך, לפי שהוא יודע את מקורו האמתי. דובר העברית סבור ששנת תרפפ"ו היא שנה קדומה מאוד, מן המאה הקודמת.⁵¹ הקושי הוא שהרי"ש מונעת בתנועת a, ואילו בשנים אחרות הנאמרות כמילה אחת איננו מניעים את הרי"ש או את השי"ן שאחרי התי"ו⁵² (השוו: תרפ"ט, תרס"ב, תשל"ח). גם כפל הפ"א

46. סיוון עצמו תיקן את הפרק "חנוכייה" בספרו, וכתב שהשם היה נהוג בירושלים עוד לפני דבריה של חמדה בן-יהודה; ראו סיוון, תש"ן, עמ' 74–75.
47. ואין כאן עברות של המילה על פי חוקי בגדכפ"ת, כי במילים זרות או במילות סלנג חוק זה ממילא אינו פועל. השוו: פלאח, פילהרמונית, דפי פוליו.
48. אבן-שושן, 2003; קוסובר, 1966, עמ' 245. על כניסתה לעברית ראו בלנק, תשמ"ט, עמ' 22–25.
49. בילקוט "מעם לועז"; ראו ויזנר, 1981, הערך pita. וכן ראו נחמה, 1977, הערכים pita, pitikas. הביטוי הזה, "עשה אותו/ממנו פיתה", מצוי גם בעברית המדוברת באותה הוראה.
50. גולד, 1984. גולד צודק בטענתו שפיתה מקורה ס"י, אך נימוקיו הבלשניים אינם נכונים: (א) לא כל המילים הארמיות בעברית מוטעמות מלרע. רבות מהן מוטעמות בעברית מלעיל (דווקא, ניחא, גרידא, בצוותא; ראו דיון לעיל בפרק ב). (ב) לא כל המילים שמקורן ארמי ניטות ברבים בסופית 'אות, במקום ית. אמנם יש דוגמה-דוגמאות (ודוגמות), אך בצדן יש שאילתה-שאליות (אין *שאלתאות), עובדה-עובדות (אין *עובראות) ועוד.
51. בן-אמוץ ובן-יהודה, תשל"ג.
52. חוץ משמות שנים בני שלוש אותיות, כגון תר"ץ, תש"ח.

אינו מובן. ועוד, תרפפ"ו בגימטריה (400+200+80+80+6) הוא שנת תשס"ו, ואין היא שנה קדומה כלל. לפיכך המילה מעוררת חשד בצורתה העברית.

המילה הזאת מצויה גם בס"י בביטוי "דיל טיימפו די מי טארפאפו" במשמע 'מזמן סב, לפני עידן ועידנים', בצד ביטויים אחרים המזכירים אישים היסטוריים אחרים: אנטיוכוס, מתושלח, טיטוס – וכולם לציון הריחוק בזמן. המילה הס"י טארפאפו, שהיגוייה שווה לתרפפ"ו, מקורה יווני: מן תריא 'שלוש' ופאפו 'סבא', ברם היא משולבת בס"י שילוב עתיק.⁵³ העברית קיבלה את הביטוי הזה מן הס"י והפכתו לעברי בכתבו ובייחוסו, אלא שהאטימולוגיה העממית כיסתה והעלימה את האטימולוגיה הנכונה שלו, שמקורה בס"י.⁵⁴

אגב כך, גם השימוש ב"מימי/מזמן אנטיוכוס/מתושלח/טיטוס" אפשר שהוא בכואה של הביטוי הס"י, אך גם ייתכן שזו התפתחות עברית עצמאית. "מימי טיכו" לעומתם הוא בוודאי חדש – בין בהכלאת טיטוס עם אנטיוכוס בין באימוץ שמו של רופא העיניים הירושלמי.

5. הערות מספר על מילים שבלנק התחבט בהן

בלנק במאמרו על היסוד הערבי שבדיבור הישראלי דן בכמה מילים בעייתיות.⁵⁵ דינויו רומזים על השפעות של הס"י על העברית בת זמננו, אך הוא מציין כאפשריות בזהירות רבה. נראה לי שבחלקן לפחות השפעת הס"י ברורה. הצבר הנאכל, ה-sábres, השאול מן הערבית, נגזר ביחיד מצורת הרבים, שעוצבה בסיומת הס"י. בפיינג'אן ובפייסטוק דנתי לעיל (בסעיף 3.1). המילה פייסטוקים עדיין קיימת בעברית, והמילה בוטנה לא המירה אותה. פיייה היא אכן ממוצא אירופי. בס"י kófyá⁵⁶ הייתה כיסוי ראש מיוחד לנשים ספרדיות נשואות, ובראשית המאה העשרים רק הזקנות נהגו לחבשו. מכל מקום, ספק אם אותה kófyá ס"י היא ביסוד הפיייה העברית. המילה גרוש בג תחילית, במקום ק ערבית או k טורקית, הושפעה כנראה מן המילה הס"י המקובלת גרוש [groš].

6. והערה בעניין תחבירי

אחת הדרכים הנפוצות להבעת מודליות בעברית היא השימוש במשפטים עצמאיים הפותחים ב"ש" ואחריו פועל בעתיד, לדוגמה:

53. על פי עדות אהרן רוסו, כבר בקברות יהודים בספרד מצויה המילה טארפאניטה 'נינה, נכדה משולשת'.

54. שורצולד, תשמ"ז.

55. בלנק, תשמ"ט.

56. זה הכתיב במילון נחמה, 1977. במילון פרץ ופימיניטה, תשס"ח, הכתיב הוא kofia או kofiya,

ובמילון פאסי, 1999, הכתיב הוא kofyá.

שנשמע בשורות טובות
 שנה טובה שתהיה לכם
 שיהיה לך כל טוב
 שימות! שיתפוצץ לו!
 שלא תדעו צער
 שנתחיל לשיר?
 מי שטוב לו ושמח, שירקע
 שלא תגיד לי מה לעשות!

חוקרים ומילונאים עמדו על השימוש המיוחד הזה בעברית.⁵⁷ הם מציינים את קיומו בלשון הדיבור, וחלקם אף מסבירים את התהוותו כהשמטה של "הלוואי (ש-)", "אני מאחל לך (ש-)" וכיוצא באלה. אריאל סברה שזו תופעה טבעית המצויה בלשונות רבות בעולם,⁵⁸ ולא היא. בבדיקה של השימוש במבנה זה בזמנים עברו מתברר שהוא לא היה נפוץ ביותר, ורוב היקרויותיו היו בקרב כותבי עברית שמוצאם בספרד, בצרפת ובאיטליה, דהיינו בקרב המשתמשים בלשונות רומאניות. המבנה הזה שכיח מאוד בספרדית היהודית, ודוגמות אחדות נמנות כאן:

קי ווס קאנטי "קואנדו איל ריי נמרוד"? (שאשיר לכם [את השיר הפותח במילים]
 "כשהמלך נמרוד")
 אנייאה בואינה קי טינגאש (שנה טובה שתהיה לכם)
 קי סי מואירה! (שימות)
 איל קי וה ויניר, קי וינגה (מי שמתכוון לבוא, שיבוא)
 ברכה אי הצלחה קי טינגאש (ברכה והצלחה שיהיו לכם)
 קי נו דיגאס נאדה אינפרינטי די איל! (שלא תגיד כלום על ידו!)

קי (que) 'ש-' הוא כינוי זיקה בספרדית ובס"י ויש לו גם תפקיד בפתיחת משפטים מודליים עצמאיים. בספרדית ובס"י הוא חל לפני פעלים בדרך התילוי, המקבילים בעברית לשימושי העתיד. אין ספק שהמגע עם דוברי הס"י בעת תחילת הלשון הביא לתפוצתו הרבה של המבנה הזה בעברית בת זמננו.⁵⁹

57. למשל אבינרי, תשכ"ד, עמ' 533; הנ"ל, תש"ם, עמ' תתתלא; בר-אדון, 1966; אריאל, 1978, עמ' 76-92; נצר, תשס"ח, עמ' 229-230; פרץ, תש"ג, עמ' 297; הנ"ל, תשכ"ה, עמ' 73-74; צדקה, תשמ"א, עמ' 36-45; אבן-שושן, 2003, הוראות 4-5 בערך ש'; שויקה, תשנ"ז, הוראה 4; סיון ופרוכטמן, 2007, הוראה 3 ועוד.

58. אריאל, 1978, עמ' 76-92.

59. שורצולד ושלמה, 2015. פרנסו (2015) בדק את הביטוי "למה ש-" בעברית והראה שגם הוא מקורו בס"י. והעיר לי נמרוד שתיל שיתכן שיש בשימוש זה השפעה צרפתית. אין ספק כי גם בצרפתית הביטוי קיים, אבל הצרפתית השפיעה פחות מן הס"י על דוברי העברית המתחיה בדיבור.

7. סוף דבר

עסקתי כאן בהשפעות הס"י על העברית. המילים שזרותן מורגשת משמשות בלשון הדיבור בלבד. האחרות מצויות בכל משלכי הלשון. מערכוני הגשש החיזור, המייצגים דמויות עממיות טברייניות או ירושלמיות, משקפים היטב את שילוב הס"י בעברית המדוברת.⁶⁰ ימים יגידו אם אותם רכיבי אקראי באותם מערכונים, או בסיפורים כגון סיפורי יפו של מנחם תלמי ("כשגבר היה גבר", "תמונות יפואיות", "הבונבונים הכי יפים"), ב"עשו" של מאיר שלו⁶¹ ואחרים, ימשיכו וישתלבו בלשון. ההשפעה התחבירית והדקדוקית עדיין לא נחקרה די, והיא ראויה לעיון מיוחד.

60. במערכון "שבת שלום" מאת יוסי בנאי רשמתי את הביטויים האלה מן הס"י: ח'ם מרדוכי/מרדכי (חכם מרדכי), חזק וברוך (יישר כוח), מרסי (תודה, מילה ס"י שאולה מן הצרפתית), קי נו מי מאנקיס (שלא תחסר, לשון ברכה), מיסיו לוי (אדון לוי, תחילית ס"י שאולה מן הצרפתית), מאדרי מיאה (אמי, לשון קריאה, מעין אוי ואבוי!), יא קאאימוס (נפלנו, איזה אסון!), קי איזאק, קומו 'סטאס (מה יצחק, מה שלומך?), טודו בואינו, סאנוס קי מי איסטס (הכול בסדר, בריאים שתהיו לי), ואתה נאדה (ואתה כלום), באמוס, איזאק (נלך, יצחק), אזנו (חמור), איסטטה בואינו (זה טוב), אבלה, אבלה! (נָבֵר, נָבֵר!), בסטה, בסטה! (מספיק, מספיק!), בראוו, איזאק (הידד, יצחק), טרונצ'ו (טיפש), אה דייו (או, אלוהים!), בוריקאס. הכתיבים כאן מבוססים על תעתיקי ולא על הכתוב ב"ספר הזהב"; ראו פשנל, 1975, עמ' 164–169.
61. הספר "עשו" (שלו, 1991) עוסק במשפחה שאביה ספרדי מירושלים, והוא משופע במילים ס"י. בעמודים 36–37 העליתי את המילים האלה: אחאן לוי (חכם לוי), באלאבי (בעל בית), בוליסה לוי (גברת לוי), רובי (רב), מלמד תינוקות), בלחם הפרנזילה ובפיטיקאס (מיני מאפה), לאס יאגאס (המוכות, חסרות הבעל), טנג'רה אי טפון (סיר ומכסה), בהמה קון פגימה (נערה בעלת מום), מאנסאניקה (תפוח בלשון חיבה). שילוב הס"י בספר מופיע במובלע ואין הוא מפריע בקריאת הרצף.